

Takács Tibor

Hálózat-e a hálózat? Az állambiztonsági ügynökség fogalmáról

Az 1990 előtti magyar állambiztonsággal foglalkozó tudományos és ismeretterjesztő írásokban, publicisztikákban, közéleti megnyilvánulásokban rendre felbukkan a politikai rendőrség ügynökeit („besúgóit”) jelölő *hálózat* kifejezés. Habár alapvetően egy állambiztonsági *terminus technicus*ról beszélünk, használatában felfedezhető a szó hálózatelméleti, tudományos jelentése is. Írásomban tisztázni kívánom a fogalom jelentését, választ keresve arra a kérdésre is, hogy az ügynök-hálózat mennyiben felelt meg a hálózat tudományos kritériumainak.¹

A hálózat felé

Az 1980-ban kiadott *Állambiztonsági értelmező kéziszótár* definíciója szerint a hálózat „az állambiztonsági szervek titkos segítőtársainak összessége, [...] amelynek tagjai az állambiztonsági szervek vezetésével és irányításával a szervezetszerű titkos együttműködés keretében vesznek részt a Magyar Népköztársaság védelmének erősítéséhez szükséges információk megszerzésében, a titkos operatív intézkedések végrehajtásában, a külső és a belső ellenség aknamunkájának felderítésében, megelőzésében és megszakításában”.² Az ügynökhálózat kulcsfogalma a *szervezetszerűség*: annak tagjait meghatározott eljárás keretében – fedőnéven – beszervezték, a tartótiszten keresztül rendszeresen tartották vele a kapcsolatot, majd ha már nem tudták alkalmazni, kizárták a hálózatból, miközben az egész folyamatot adminisztrálták. Mindez a társadalmi és hivatalos kapcsolatok esetében hiányzott, ráadásul ők hivatali pozíciójukból, beosztásukból, helyzetükből kifolyólag csak alkalomszerűen működtek együtt a politikai rendőrséggel. Emellett nem tartoztak a hálózatba az állambiztonság nyílt és szigorúan titkos állományban lévő tisztjei, akik nem segítettek, hanem végezték az operatív munkát.

¹ A kifejezésnek a közéletben használatos jelentésével – azon személyek csoportja, akik az államszocialista rezsim idején valamilyen hatalmi pozícióban megszerzett kapcsolati tőkéjüket sikeresen átmenekítették az 1990 utáni időszakra – most nem foglalkozom.

² ÁBTL 4.1. A-3036. *Állambiztonsági értelmező kéziszótár*. Összeállította: Gergely Attila. BM Könyvkiadó, Budapest, 1980. 72–73.

III. AZ ÁLLAMSZOCIALIZMUS (LEHETSÉGES) HÁLÓZATAI

Az 1944–45-ben megszerveződő, kommunista vezetésű politikai rendőrség kezdettől fogva felhasználta a „civil” besúgók segítségét, akiket – a Horthy-kori terminológiát átvéve – bizalmi vagy B-egyéneknek, csoportjukat pedig *bizalmi vagy B-*, de sokszor csak *besúgó hálózatnak* nevezték, őket az ellenséges csoportosulások tagjai közül szervezték be, és onnan szállítottak belső információkat. 1946-tól egy új kategória is megjelent, az *informátoroké*, akik politikailag megbízható személyek voltak, így csak „kívülről” tudták megfigyelni az ellenséget.³ Egy 1948-ban készült tervezetben, a tisztek számára szervezendő operatív tanfolyam tananyagában szerepelt egy előadás a „tömeghálózatról” (annak megszervezéséről, működtetéséről, nyilvántartásáról), amelynek tematikájában a „minőségi operatív hálózat”, a „rezidens-hálózat” és az „általános hálózat” kifejezés is felbukkan.⁴

Megállapítható: a politikai rendőrségen már kezdettől fogva használták a hálózat terminust. Egy későbbi összefoglaló jelentés szerint ebben az időszakban a hálózat szervezése és működtetése még igen kezdetleges módon zajlott, a szisztematikus és egységes hálózati munkát lehetővé tévő alapelveket csak 1949-től – jórészt a szovjet állambiztonsági szervek tapasztalatainak felhasználásával – dolgozták ki és alkalmazták.⁵ A differenciált hálózat kiépítésére már az önálló Államvédelmi Hatóság (ÁVH) fennállása alatt, 1950-től került sor, vélhetően ekkortól vezették be annak különböző kategóriáit is (különböző ügynöki kategóriák, informátor, rezidens, T-lakásgazda, K-lakás). A feltételes módot az indokolja, hogy a területet szabályozó belső normák – mint például az ÁVH központosított nyilvántartását bevezető, Péter Gábor által 1950. április 11-én kiadott 04. számú parancs – nem maradtak fenn.⁶ (Egyébként az ÁVH operatív tevékenységet folytató szervezeti egységét 1950-től Hálózati Főosztálynak nevezték.)

A tárgyban az első ismert rendelkezés 1955 elején született, amelyet 1956 október elején módosítottak. Ezek – a címük alapján is – az *ügynöki* munka alapelveit szabályozták, tárgyukat pedig *ügynökségeként* határozták meg, igaz, használták a hálózat kifejezést is.⁷ A fellelhető iratok azonban arra engednek

³ Krauhulcsán–Müller (szerk.) 2009.; Krauhulcsán–Müller (szerk.) 2015.; Krauhulcsán–Müller (szerk.) 2021.; Vö. Müller 2008.

⁴ ÁBTL 2.1. XI/4. Javaslatok a BM és az ÁVH szervezeti felépítésére; jelentések, kimutatók. 154–174. Tervezet Államvédelmi Tanosztály felállítására, 1948. július 16. Közli: Jobst 2010.

⁵ ÁBTL 1.11.10. Jelentés a BM állambiztonsági szervek hálózatáról, a hálózati munka feladatairól, 1968. július 12. (II. sorozat, 60. d. 1. dosszié.)

⁶ Baráth 2013: 450.

⁷ ÁBTL 1.5. 2-3/6/1955. A belügyminiszter 6. számú parancsa az államvédelmi szervek ügynöki munkájának alapelvei kiadásáról, 1955. február 9. Uo. 3-1471/1954. Az államvédelmi szervek ügynöki munkájának alapelvei, 1955. január 1. Uo. 2-10/94/1956. A belügyminisz-

következtetni, hogy a hálózatszervezés általában már ezt megelőzően is ehhez hasonló keretek között működött, azaz az államvédelem titkos segítőit már 1950-től ügynökségnek hívták. (Az ügynök kifejezést 1949 előtt kizárólag az ellenséges, imperialista titkosszolgálatok embereire alkalmazták.) A helyzet 1956 után sem módosult lényegesen: az 1958 végén életbe lépő új norma továbbra is *ügynökségként* nevesítette tárgyát.⁸ 1972-ben aztán gyökeresen új szabályozás lépett életbe, amely már címében is szimplán a *hálózati* munka elveit rögzítette.⁹ Ettől kezdve nevezték a politikai rendőrséggel szervezetszerűen együttműködő titkos segítők összességét hálózatnak vagy állambiztonsági hálózatnak – ezt tükrözte a tanulmány elején idézett belső kéziszótár szóhasználata is.

Vajon mi indokolta a kifejezés megváltoztatását? A legvalószínűbb magyarázat szerint a pontosabb fogalomhasználat iránti igény. Az „ügynök” kifejezés ugyanis a hálózati személyek egyik minősítési kategóriájának a jelölésére is szolgált. Az 1955-ös és 1956-os parancsok a feladatoknak megfelelően minősítették az ügynökség tagjait, megkülönböztetve belső, utazó, beszerző, kutató (felismerő) és összekötő ügynököt, továbbá informátort és rezident. (A konspirált és találkozási lakásokkal most nem foglalkozom, ezeket hol a hálózathoz sorolták, hol nem.) Az 1958-as szabályzat a funkció, feladat és felhasználás alapján már csak három kategóriába – ügynök, informátor, rezidens – sorolta a hálózati személyeket. (A mindennapi munkában már azt megelőzően is ezt a hármas felosztást alkalmazták.) Leegyszerűsítve: az ügynököt terhelő vagy kompromittáló alapon szervezték be, és az ellenséges személyek és csoportok felderítését, tevékenységük dokumentálását végezte; az informátor a rendszerhez hű állampolgárként az ellenséges cselekményekkel gyanúsítható személyek, csoportok tevékenységének külső felderítésében és megfigyelésében vett részt; a rezidens csak „politikailag szilárd” párttag (esetleg megbízható párton kívüli) lehetett, aki az operatív tiszt segítőjeként, annak irányítása és ellenőrzése mellett az informátorok egy csoportját vezette. 1972-ben gyökeresen megváltoztatták a hálózati munka alapelveit és kereteit, és immáron a kapcsolat tartalma és az együttműködés alapja szerint minősítették a hálózati személyeket. Az ügynök valamilyen terhelő vagy kompromittáló adat alapján, esetleg anyagi előnyök miatt, azaz egyéni érdekből vett részt a titkos együttműködésben; a titkos megbízott elvi, hazafias meggyőző-

ter 94. számú parancsa az államvédelmi szervek ügynöki munkájának alapelvei módosításáról, 1956. október 8.

⁸ ÁBTL 4.2. 10-21/33/1958. A belügyminiszter 33. számú parancsa a Belügyminisztérium állambiztonsági szerve ügynöki munkájának alapelvei kiadásáról, 1958. december 5.

⁹ ÁBTL 4.2. 10-21/5/1972. A belügyminiszter 005. számú parancsa az állambiztonsági szervek hálózati munkájának alapelveit tartalmazó szabályzat kiadásáról, 1972. április 5.

III. AZ ÁLLAMSZOCIALIZMUS (LEHETSÉGES) HÁLÓZATAI

désből működött együtt az állambiztonsággal; csakúgy, mint a titkos munkatárs, aki a legbonyolultabb hálózati feladatok végrehajtására is alkalmas volt.

Látható: 1958-ig különböző ügynöki kategóriákat különböztettek meg, kiegészítve két, nem ügynöknek nevezett kategóriával, azaz az ügynökség elnevezés indokolható volt. 1958-tól kezdve azonban a hármas tagolás már terminológiai zavarokat okozhatott, hiszen az ügynök kifejezéssel az összes hálózati személyt, illetve annak egyik klaszterét egyaránt jelölték. Ezt a zavart az 1972-es szabályozás megszüntette. Az elnevezésváltás mögött emellett a hálózati személyek megoszlásában bekövetkező változás is szerepet játszott. 1956 előtt az állambiztonsági hálózatát legalább kétharmad részben informátorok tették ki. A forradalom után újjászervezett hálózatban az ügynökök súlya átmenetileg lényegesen megnőtt, ám összességében az állambiztonsági hálózat legnagyobb részét ekkor is az informátorok adták, ráadásul arányuk folyamatosan növekedett. A megváltozott állambiztonsági koncepciónak megfelelően, mely szerint elsősorban a rendszerhez lojális és hű személyekből kell kiválasztani a titkos segítőköt, 1972 után az ügynökök szinte teljesen kikerültek a hálózatból, amely túlnyomórészt titkos megbízottakból állt. Ez végképp időszerűtlené tette az „ügynökség” elnevezést. Igaz, a garnitúra összetétele már évekkel, sőt évtizedekkel korábban indokoltá tehetné volna az elnevezés megváltoztatását, hiszen a koncepcióváltás nem a semmiből jött: a terhelő vagy kompromittáló alapon beszervezettek aránya már a hatvanas évek elejétől jelentéktelenné vált.¹⁰

A terminológiai változást az állambiztonsági értelmező kéziszótár ’ügynökség’ címszava is rögzítette, amely szerint a kifejezés „a hálózatnak gyűjtőfogalomként történő megjelölése volt akkor, amikor minőségi összetételét még túlsúlyban a terhelő vagy kompromittáló adatok (alapok) és az egyéni érdekek határozták meg. A társadalmi fejlődés azonban már elavulttá tette ezt a fogalmi értelmezést.” Így a kifejezés a szócikk megszületésekor már csak az ügynöki minősítésű hálózati személyek gyűjtőfogalmaként, illetve az ellenséges kémhálózat elnevezéseként szolgált.¹¹ Persze a mindennapi munkában az ügynökséget már 1972 előtt is gyakran nevezték szimplán hálózatnak, és az ügynökség tagjainak megnevezésére már akkoriban is a hálózati személy kifejezés szolgált, 1972-től aztán a hivatalos terminus is ez lett.

¹⁰ Takács 2019: 318–322. A hálózat megoszlására vonatkozó adatok forrása: ÁBTL 1.11.10. (II. sorozat, 27–46. doboz.)

¹¹ ÁBTL 4.1. A-3036. *Állambiztonsági értelmező kéziszótár*. Összeállította: Gergely Attila. BM Könyvkiadó, Budapest, 1980. 194.

Hálózat? Hálózatok?

Ahhoz, hogy megállapítsuk, az állambiztonsági hálózat hálózatelméleti értelemben hálózatnak tekinthető-e, elvileg szükség volna ez utóbbi meghatározására. Ilyen azonban – így, egyes számban – nem áll rendelkezésre. A szakkifejezést ugyanis egyre szélesebb körben, a legkülönbözőbb tudományágakban használják, ami „a hálózatdefiníciók bábeli sokféleségét”, a fogalom jelentésének bizonytalanságát eredményezi. Ráadásul a kifejezést gyakran metaforikus értelemben használják, illetve annak értelmezését a kontextus alapján az olvasókra bízzák. Kovács Bálint a társadalmi hálózatoknak a történettudomány számára is értelmezhető minimális definícióját ekként határozta meg: „Hálózatként olyan struktúrákat és rendszereket lehet megnevezni, amelyek matematikailag gráfokon modellezhetők. [...] Ebből kiindulva a társadalmi hálózatot úgy értelmezhetjük, mint »szereplők olyan csoportját, amelyek egymással valamilyen társadalmi kapcsolatban vannak«. [...] A többszörös kötődés biztosítja a tagok segítségével a hálózati struktúrának az előnyét az egyes társadalmi szerveződéseken belül, pontosabban a kapcsolatok rendfenntartását a hálózaton belül, még akkor is, ha egy szereplő vagy egy összeköttetés két szereplő között megszűnik. Csak az így, az egymással többszörös kapcsolatban álló szereplők képezhetnek hálózatot, az egy-egy szereplő között fennálló kapcsolat nem tud hálózatként egy szervezetet alkotni.”¹²

Az állambiztonsági kéziszótár megfogalmazása, valamint a vonatkozó parancsok és belső tanulmányok szóhasználata egyértelmű: az állambiztonsági hálózatot a hálózati személyek alkották. Miután titkos segítőtársakról volt szó, a szigorú konspiráció elveinek megfelelően ez a tény titokban kellett hogy maradjon a külvilág előtt, amelybe a többi hálózati személy is beletartozott. A hálózati személyek *mint hálózati személyek* között tehát – ideáltipikusan – nem létezhetett semmiféle kapcsolat. Ha grafikusan ábrázolnánk, akkor pontok halmazát kapnánk, összekötő elemek nélkül. A kivételt csupán a rezidensek (1972 után az esetleg rezidensi feladatot is ellátó titkos munkatársak) jelentik, akik más hálózati személyeket (informátorokat, titkos megbízottakat) vezettek. Ez azonban nem volt általános, a hálózat tagjainak túlnyomó többségével közvetlenül az operatív tiszt tartotta a kapcsolatot. Ráadásul az egy rezidenshez tartozó informátorok között sem lehetett kapcsolat, azaz itt sem rajzolhatók ki triádok, amelyeket a hálózatok legkisebb eleminek szokás tekinteni. Mindent figyelembe véve, az ügynökhálózat egészét tekintve nem áll fenn az az $n-1$ számú kapcsolódás, amely minimálisan szükséges ahhoz, hogy hálózatról beszéljünk.

¹² Kovács 2012: 188–191., idézet: 190–191.

III. AZ ÁLLAMSZOCIALIZMUS (LEHETSÉGES) HÁLÓZATAI

Az állambiztonsági hálózat még abban a felületes értelemben sem tekinthető hálózatnak, amely Kovács Bálint szerint „az emberi magatartás azon fajtájára utal, amikor tartós interakciók alakulnak ki emberek és intézmények között bizonyos közös érdeklődésből fakadóan”.¹³ Hiszen, mint láttuk, egy nagyon szűk kört leszámítva a hálózati személyek *mint hálózati személyek* között elvileg semmiféle interakció nem jöhetett létre, mert nem is tudhattak egymásról. Azaz például „Dejkó” és „Dalos” nem tudhatott egymásról, noha a fedőnév mögött megbúvó diszkós és énekes jól ismerhette egymást.

Ugyanakkor mégsem lehet szó nélkül elmenni azon körülmény mellett, hogy az állambiztonsági hálózat létezésének egyik kulcsfogalma éppen a „*kapcsolat*” volt. Gyakran ezzel a kifejezéssel utaltak magukra a hálózati személyekre, és a tartótiszt szabatos megnevezése is kapcsolattartó operatív tiszt volt. Az ügynökök (stb.) tehát kapcsolódtak valamihez, de nem egymáshoz, hanem az állambiztonsághoz – voltaképpen ez a kapcsolat volt az, ami egy „civilből” hálózati személyt teremtett, és ezen kapcsolatok összessége hozta létre magát a hálózatot. Ha így fogjuk fel, akkor egy végletekig centralizált, csillagszerkezetű hálózatról beszélhetünk, amelynek minden eleme – minden hálózati személy – egyetlen középponthoz kapcsolódott. Az ilyen hálózatok fő jellemzője, hogy léte a középponttól függ, ha ez kiesik, megszűnik a hálózat.¹⁴ Lényegében ez történt 1990-ben az ügynökhálózattal, amikor az állambiztonsági szervezet megszüntetésével a hálózat is eltűnt. (Most tekintsünk el attól, hogy a szocialista rendszer politikai rendőrsége a rendszerváltás után nemzetbiztonsági szolgálatként működött tovább, gyakorlatilag csak a III/III. Csoportfőnökség szűnt meg jogutód nélkül; az *állambiztonsági* hálózat élete mindenképpen véget ért 1990 elején.)

A hálózati személyeket alapvetően két tényező kapcsolta az állambiztonsághoz. Az egyik a beszerzési nyilatkozat, amelyben a beszervezettek felajánlották szolgálataikat, illetve vállalták a szervezetszerű titkos együttműködést a politikai rendőrséggel. Ez lényegében egy egyoldalú vállalat volt, hiszen kizárólag a hálózati személyre rótt köteleességeket, a másik oldalon kizárólag az ígéret állt, hogy a hivatalos szervek nem indítanak büntetőeljárást a meglévő terhelő anyagok alapján, vagy nem hozzák nyilvánosságra a birtokukban lévő kompromittáló adatokat, vagy anyagi ellenszolgáltatásban részesítik az őket segítő személyt, és így tovább. Ez a nyilatkozat azonban pusztán a titkos együttműködés jogi alapjait vagy kereteit teremtette meg (a dokumentum olyannyira jogi erővel bírt, hogy a hálózati személyek hálózati munkájával kapcsolatos büntetőügyei a katonai bíróság hatás-

¹³ Kovács 2012: 188.

¹⁴ Barabási 2016: 130., 162.

körébe tartoztak), amelyet a mindennapi munka töltött meg tartalommal. Ebben a munkában pedig meghatározó szerepe volt a tartótisztnek: ő volt a másik tényező, amely az ügynököt a politikai rendőrséghez kapcsolta.

Az operatív tiszt jelentősége a hálózati személyek felől nézve látszik a legjobban. A beszervezett emberek értelemszerűen nem az állambiztonsággal mint intézménnyel találkoztak, hanem annak egyik beosztottjával, akinek a személye időről időre változhatott, ám az állambiztonságot mindig az aktuális kapcsolattartójuk személyesítette meg a számukra. Ő adta ki a feladatokat, ő határozta meg, milyen magatartást tanúsítsanak a célszemélyekkel szemben, ő oktatta ki őket az alapvető konspirációs szabályokra, és így tovább. A hálózati személy a titkos munkavégzésével kapcsolatban felmerült problémáival is kizárólag a tiszthez fordulhatott (legalábbis ha nem akarta, hogy az ismerősei, rokonai megtudják, hogy kinek dolgozik). Az ügynöki munka vizsgálata, valamint azok a visszaemlékezések, amelyekben az ügynökök a saját munkájukat értékelték, azt mutatják, hogy a tartótiszt és a hálózati személy közötti kapcsolat alapvetően meghatározta az utóbbi munkáját, hozzáállását, elkötelezettségét és ezáltal az egész hálózat működésének hatékonyságát.¹⁵

Az ügynökhálózat tehát voltaképpen sok kis hálózatból állt, amelyek a középpontban elhelyezkedő operatív tisztből és a hozzá kapcsolódó hálózati személyekből álltak. Ezek a csillaggráfokkal lerajzolható klaszterek azonban nem tekinthetők *moduloknak*,¹⁶ ugyanis a hálózaton belül nem jöhetett létre semmilyen, a modulok közötti kommunikációt szolgáló vagy lehetővé tevő kapcsolat. (Egy tiszt normál esetben nem is tudhatott egy társa által tartott hálózati személyről, nagyobb szabású operatív akciók alkalmával azonban ez a szabály értelemszerűen felborult.) Vagyis ismét csak arra a megállapításra juthatunk, hogy az állambiztonsági hálózat önmagában nem tekinthető a szó szoros értelmében vett hálózatnak.

A hálózat felől

Társadalomtörténeti kontextusban természetesen annak a kimondása a lényeges, hogy az ügynökhálózat *nem volt társadalmi hálózat*, mert az elemei (a beszervezett hálózati személyek) között nem állt fenn kapcsolat. Nemcsak azért nem, mert a szigorú konspiráció követelményének következtében nem jöhetett létre

¹⁵ Vö. Takács 2013: 42–47. Hasonló figyelhető meg a kelet-német titkosrendőrség nem hivatalos munkatársai esetében is: az intézményt számukra is a kapcsolattartó tiszt testesítette meg, akire sokszor csak „az én Stasim”-ként hivatkoztak. Miller 1999: 64.

¹⁶ A modulokhoz lásd: Barabási 2016: 247–252.

III. AZ ÁLLAMSZOCIALIZMUS (LEHETSÉGES) HÁLÓZATAI

ilyen, hanem azért sem, mert a szereplőknek nem voltak közös céljaik és közös érdekeik, hiszen a jelzett konspirációs követelmények következtében e célokat és érdekeket nem is ismerhették fel.¹⁷ Az állambiztonsági hálózat működtetésének a célja (információt szerezni az ellenségről, a lakosság hangulatáról stb.) nem volt ilyen közös cél, azt a hálózat kívülről kapta. Az ügynökhálózat esetében egyetlen kapcsolat létezett, az, amely a hálózati személyt az állambiztonsághoz kapcsolta, amely őt a hálózat tagjává tette. Ennek volt egy intézményes oldala, amely a beszerzési nyilatkozatban öltött testet, és egy személyes – elvileg szintén hivatalos, de hosszabb-rövidebb idő elteltével szükségszerűen személyessé váló – oldala, a hálózat tagja és a tartótiszt közötti kapcsolat.

Ez alapvetően munkakapcsolat volt, ám ez nem jelenti azt, hogy nem lehet társadalmi kapcsolatként, a társadalmi integráció egyik eszközeként értelmezni és vizsgálni. Kétségtelen, hogy ez a kapcsolat elsődlegesen a hálózati személytől az operatív tiszt felé irányuló információáramlás eszközeként funkcionált, de nem kizárólagosan ez volt a szerepe. A hálózatra vonatkozó, fentebb hivatkozott parancsok előírták, hogy az operatív tisztnek *nevelnie* is kellett az ügynököt. Ez nem kizárólag a szakmai képzést, a titkos munkavégzés módszereinek az oktatását jelentette, hanem a hálózati személyek erkölcsi és politikai nevelését is. Egy 1957-es belügyi tanulmány világosan megfogalmazta, hogy az ellenséges körből, terhelő adatok alapján beszerezett ügynök esetében a „végső cél világnézetének megváltoztatása, a marxista-leninista ideológia megértetése és elfogadtatása”. Ez persze csak maximális célkitűzés lehet, ám azt mindenképpen el kellett érni, hogy az informátor megértse: „a népi demokratikus rendszer, a proletariátus diktatúrája az egyetlen igazságos formája a társadalmi életnek, amely a többség részére biztosítja a jólétet. Ki kell benne fejleszteni a szocialista hazaszeretetet, amely a hazafiasság legmagasabb és egyben legigazságosabb formája.”¹⁸ A hálózat tehát nemcsak azzal biztosította a rendszer stabilitásához szükséges társadalmi békét, hogy a titkosrendőrség rajta keresztül szemmel tartotta az ellenségesnek tekintett személyeket és csoportokat, hanem már a beszervezés pusztán tényével is. Ezáltal ugyanis kezdetben szoros felügyelet alatt tarthattak egy rendszerellenesnek tekintett személyt, aki aztán a besúgóí ténykedése során, mintegy annak folyamányaként a rendszer támogatójává válhatott.

Vagyis az ügynökhálózat – a társadalmi hálózatokhoz hasonlóan – a társadalmi integráció eszközeként is működött, legalábbis ilyen szerepet *is* szántak neki. Közismert, hogy a társas kapcsolatok alapvetően meghatározzák az egyénnek a

¹⁷ Vö. Kovács 2012: 191.

¹⁸ ÁBTL 4.1. A-3087. Muzslai József – Szélpál Ottó: *Az ügynökség vezetésének és nevelésének alapelvei és módszerei*. BM Tanulmányi és Módszertani Osztály, Budapest, 1957. 37.

fennálló társadalmi, politikai stb. rendszerbe való integrálódását, így biztosítják annak kohézióját, stabilitását. Élete során minden embert a kapcsolatok különböző kiterjedésű, intenzitású, sűrűségű stb. csoportjai kísérik, amelyeket karavánoknak vagy konvojoknak nevez a szakirodalom.¹⁹ A tartótisztnek az ügynök nevelésével voltaképpen azt kellett elérnie, hogy az „ellenséges” konvojhoz tartozó, terhelő alapon, presszióval beszervezett személy egy másik, a rendszerhez lojális karavánhoz csatlakozzon. Helyzetéből adódóan teljesen nem hagyhatta ott a korábbi „kis világját”,²⁰ hiszen mégiscsak onnan kellett információkat szállítani, de az ahhoz fűződő kapcsolatának jellegét megváltoztathatta, legalábbis titokban. Ez az „átállítás” valószínűleg a huzamosabb ideig végzett hálózati munka nélkülözhetetlen feltétele volt: kezdetben a legtöbb ügynököt erkölcsi kétségek gyötörték, tettüket spicliksedésnek tekintették, amitől csak a hálózatból való kilépéssel (például szándékos dekonspirációval) vagy szerepének újrapozicionálásával tudott megszabadulni. Idővel már úgy látta, hogy nem azokhoz tartozik, akikről jelent, így nem a „sajátjait” árulja el, hanem az „ellenséget” figyeli meg. A saját szemszövegéből végül is érthető, ha az ellenséges közegben mozgó kém hősi szerepében, és nem az övéi után szimatoló besúgóéban szerették volna látni magukat.²¹

Az ügynök–tartótiszt kapcsolatot tehát – minden szervezeti vonatkozása mellett – társadalmi kapcsolatként is értelmezhetjük. Nyilvánvalóan aszimmetrikus kapcsolatról volt szó, hiszen a tiszt jóval többet tudott a hálózati személyről, mint fordítva, ő adta az instrukciókat, ő határozta meg az ügynök magatartását, azaz általában ő szabta meg a kapcsolat tartalmát. A beszervezett személy nem lehetett tisztában annak a szervezetnek a kiterjedésével és működésével, amelynek dolgozott, de – alapesetben, bár ez idővel változhatott – még a kapcsolattartójának az igazi nevét sem ismerhette, a kapcsolatukban ez utóbbi fedőnévvel szerepelt. Ebben azonban semmi különös sincs: a diadikus relációk rendszerint aszimmetrikusak, ugyanakkor nem egyoldalúak, abból mindkét fél számára származik előny. A tiszt–ügynök viszony lényegében egy patrónus–kliens kapcsolatra hasonlított, amelyben nemcsak az utóbbiak szolgáltattak erőforrást (információt) az előbbieknél, hanem előbbieket is juttattak erőforrásokra (védelmet, anyagi javakat és információt) az utóbbiaknak. A kölcsönösség abban is megmutatkozott, hogy a szereplők pozícióját a köztük lévő kötelék biztosította, azaz a beszervezéssel létrejövő kapcsolat nemcsak a hálózati személyt teremtette meg, hanem a tartótisztet is, mindkettőjük léte ettől a kapcsolattól függött.²²

¹⁹ Albert–Dávid–Gerő–Hajdu 2017: 307–310.

²⁰ Vö. Barabási 2016: 48–62.

²¹ Takács 2013: 40–41.

²² Vö. Wellmann 1991: 332.

III. AZ ÁLLAMSZOCIALIZMUS (LEHETSÉGES) HÁLÓZATAI

Egy hálózati személy természetesen nemcsak az állambiztonsághoz (a tartó-tiszthez) kapcsolódott, információszerző képességét éppenséggel azok a társadalmi hálózatok határozták meg, amelyeknek „civil” minőségében volt a tagja. Ez a kapcsolatrendszer alapvetően megszabta, potenciálisan mit láthatott az állambiztonság; az, hogy ténylegesen mit látott, számtalan egyéb tényezőtől függött, például az ügynök jelentési hajlandóságától vagy attól, hogy a politikai rendőrség mire volt kíváncsi. Ezzel együtt az állambiztonsági iratok, mindenekeelőtt maguk az ügynökjelentések sok információval szolgálnak egy-egy hálózati személy kapcsolati hálójáról, így azok kiválóan alkalmasak lehetnek az egocentrikus vagy személyes hálózat kutatás módszereinek felhasználására, mintegy „ptolemaioszi képet”²³ alkotva erről a hálóról, beleértve a tartótiszttel való kapcsolatát is.²⁴ Gyümölcsöző kutatási irány lehetne például az ügynöki munkadossziék *kapcsolati naplóként* történő vizsgálata.²⁵

A „strukturalista” elemzés azért is hasznos lehet, mert segíthet megszabadulni a témát uraló egyoldalú pszichológiai megközelítéstől, amely a hálózati személyek ténykedését előszeretettel az adottnak tekintett belső normákkal magyarázza, és többnyire erkölcsi defektusként értelmezi (ítéli el) azt. Pedig nem szabad figyelmen kívül hagyni az egyén viselkedésére ható strukturális kényszereket sem; az ügynöki ténykedést irányító normák nem okai, hanem következményei annak a helynek, amelyet egy ügynök a társadalmi kapcsolatrendszerben elfoglalt.²⁶ A kapcsolati hálók vizsgálata emellett jelentősen bővíti az állambiztonság működéséről, társadalmi beágyazottságáról való ismereteinket is. Egy hálózati személy saját kapcsolatrendszere ugyanis gyakran átszelte egy másikét, sokszor – tudtukon kívül – egymást is szemmel tartották. Ezek feltérképezése (természetesen amennyire a megmaradt iratanyag engedi) hozzásegíthet bennünket az egy-egy területen végzett állambiztonsági munka alaposabb megismeréséhez.

Összefoglalva, a *hálózat* szigorú értelemben véve nem volt hálózat, a kifejezésnek a politikai rendőrség közegében kizárólag *metaforikus érteleme* volt: egy-egy (földrajzi vagy társadalmi, gazdasági stb. értelemben vett) terület, végső soron az ország titkos információforrásokkal történő lefedését (annak igényét) jelölte. Ennek ellenére a vele kapcsolatos vizsgálódásokban gyümölcsöző lehet a hálózat-kutatások bizonyos módszereinek a felhasználása. Nem annyira a „makroszintű”, kvantitatív elemzésre gondolok elsősorban (ehhez ugyanis nincs meg a kellő forrásanyag, az egykori hálózati személyeknek csak szűk köre beazonosítható már), hanem a kapcsolatrendszerek és az információtovábbítás kvalitatív elemzésére.

²³ Wellmann 1991: 315.

²⁴ Kiváló példa erre: Horváth 2017.

²⁵ Vö. Dávid–Lukács–Husztai–Barna 2017.

²⁶ Vö. Wellmann 1991: 323.

Források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

- 1.5. Az egyesített Belügyminisztérium államvédelmi szerveinek iratai
- 1.11.10. Az operatív nyilvántartást végző szervezeti egységek iratai
- 2.1. A volt zárt irattár levéltári anyaga
- 4.1. Állambiztonsági munkához készült háttéranyagok
- 4.2. Parancsgyűjtemény

Hivatkozott irodalom

- Albert Fruzsina – Dávid Beáta – Gerő Márton – Hajdu Gábor 2017: Kapcsolathálózati tipológia és társadalmi integráció. In: Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi integráció. Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. Budapest, 307–329.
- Barabási Albert-László 2016: *Behálózva. A hálózatok új tudománya*. Ford. Vicsek Mária. Budapest.
- Baráth Magdolna 2013: Az operatív nyilvántartás szervezete és rendszere, 1945–1990. In: Cseh Gergő Bendegúz – Okváth Imre (szerk.): *A megtorlás szervezete. A politikai rendőrség újjászervezése és működése 1956–1962. (Intézménytörténeti tanulmányok.)* Budapest, 447–491.
- Dávid Beáta – Lukács Ágnes – Huszti Éva – Barna Ildikó 2017: Kapcsolati napló – pluszok és mínuszok. Új módszer az egocentrikus kapcsolathálózat kutatásában. In: Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi integráció. Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. Budapest, 331–358.
- Horváth Sándor 2017: *Feljelentés. Egy ügynök mindennapjai*. Budapest.
- Jobst Ágnes 2010: Dokumentum az államvédelmi tisztképzés megindításáról, 1948. *Betekintő* (4.) 2. https://betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2010_2_jobst.pdf – utolsó letöltés: 2023. március 23.
- Kovács Bálint 2012: A hálózatelemzés alkalmazásáról a történettudományban. *Világtörténet* (34.) 3–4. 187–204.
- Krauhulcsán Zsolt – Müller Rolf (szerk.) 2009: *A politikai rendészeti osztályok 1945–1946.* (Dokumentumok a magyar politikai rendőrség történetéből 1.) Budapest.
- Krauhulcsán Zsolt – Müller Rolf (szerk.) 2015: *Az Államvédelmi Osztály 1946–1948.* (Dokumentumok a magyar politikai rendőrség történetéből 2.) Budapest.

III. AZ ÁLLAMSZOCIALIZMUS (LEHETSÉGES) HÁLÓZATAI

- Krauhulcsán Zsolt – Müller Rolf (szerk.) 2021: *A Belügyminisztérium Államvédelmi Hatósága 1948–1949.* (Dokumentumok a magyar politikai rendőrség történetéből 3.) Budapest – Pécs.
- Miller, Barbara 1999: *Narratives of guilt and compliance in unified Germany. Stasi informers and their impact on society.* London–New York.
- Müller Rolf 2008: „Mindenkiről mindent tudni.” A besúgó hálózat megszervezése Magyarországon a II. világháborút követően. *Betekintő* (2.) 3. https://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2008_3_muller.pdf – utolsó letöltés: 2023. március 23.
- Takács Tibor 2013: *Besúgók a besúgásról. Ügynök-visszaemlékezések a Kádár-korszakból.* Budapest.
- Takács Tibor 2019: Az állambiztonsági ügynökhálózat létszáma és összetétele a Kádár-korszakban. In: Horváth Zsolt – Kiss Réka – Simon István (szerk.): *Az állampárt biztonsága. Tanulmányok a belügy és a kommunista párt kapcsolatrendszeréről a Kádár-korszakban.* Budapest, 265–341.
- Wellmann, Barry 1991: Strukturális elemzés: a módszertől és a metaforától az elmélet és a tartalmi kérdések felé. Ford. Forintos György. In: Angelusz Róbert – Tardos Róbert (szerk.): *Társadalmak rejtett hálózata.* Budapest, 307–352.